

כתבה: אדלה שפרנק/ויינגרטן

בשנים 1970-1980

הדברים שחוויתי בזמן הכבוש ההיטלראי

יוני 1941 ישאר לעד חרוט בזכרונם של אלה, אשר חיו בזמן מלחמת העולם השנייה, ובמיוחד אלה אשר עברו את הגיהנום ההיטלראי. כאשר הצבא הגרמני תקף את רוסיה, לאנשים רבים נדמה היה שאלה הם רק תמרונים צבאיים, על מנת להכין את האזרחים למקרה של התקפה אווירית של האויב. כאשר את כולנו העירו עם שחר קולות הנפץ האדירים של כלי הנ"מ, רצנו כולנו לרחוב לראות מה קורה. מכל הכוונים התקבצו אנשים, מודאגים מהמראה שנגלה לעיניהם, דהוינו, כל השמים מכוסים במטוסים המתקרבים מרחוק כעננה שחורה, כל רגע החרידו את האויר כולות הנפץ של כלי הנ"מ, ומכל מקום נשמעו השאלות, מלאות חרדה וחשש – מה פרוש הדבר? נסינו להרגיע אחד את השני כשאנו מקבלים את זה כאזעקת ניסוי.

שעות הבקר הביאו את הידיעה המדאיגה: הצבא הגרמני תקף את רוסיה. הקהילה היהודית ידעה היטב, מידיעות בעתונות וברדיו, מה מהוים הגרמנים של היטלר עבור היהודים. בבנין שלנו התגוררו מספר אזרחים מרוסיה, היו אלה מרצים מבתי ספר גבוהים. אלה ניסו להרגיענו בשקט מושלם, שהחששות של כולם משוללות יסוד, וכי רוסיה, ורוסיה בלבד, תכה בגרמנים ותגן על כולם בפני הפורעים ההיטלראים. למרבה הצער הימים הבאים הראו את כוון מהלך המלחמה. ראיתי איך דיירי הבנין שלנו ארצו את חפציהם בחפזה, איך מכונית עצרה לפני הבית, האזרחים הסובייטים יצאו בריצה לחצר ובהפרדם מאתנו בלבביות אמרו: אנו מיעצים לכם, היהודים, לעזוב את השטח הזה, לברוח לעומקה של רוסיה, כי הגרמנים מתקרבים במהירות ואורבת לכם סכנה גדולה. לא נשאר זמן רב. מה צריך לעשות, איך לנהוג? ראינו את האנשים שרצו להנצל במנוסתם מן האזור המאויים חוזרים משלימים עם גורלם – איך הם ספרו לנו שהדרכים עמוסות באנשים, אין שום אפשרות לצאת. הזמן חלף, מלא חששות ומתח. מן השוכנים האוקראינים שמענו ידיעות קודרות, שהגרמנים עומדים להגיע אלינו בכל רגע. יום אחד, כאשר רציתי לקנות קצת מוצרי חלב ואולי קצת מצרכי מזון ויצאתי לשוק הקטן שהיה די קרוב לרחוב בו גרנו – רח' סובייסקי הצדדי, התגלה לעיני המחזה הבא: הרחובות מלאים באנשי צבא גרמנים, מקושטים בפרחים, חיוכי נצחון על פניהם. ברחוב אני רואה המון

נערות אוקראיניות, המקבלות את פני הגרמנים בזרי פרחים. הדם קפא בעורקי בראותי מחזה זה. קודרת ונרגשת ממה שראיתי חזרתי הביתה וספרתי לבני הבית את הבשורה העצובה עבירנו. לא הספקתי להתחלק בכל מה שראיתי כאשר לבית התפרצה כמו פצצה דיירת שלנו, הגב' מיכליקובה, כשהיא צועקת אלינו: אנשים, הצילו את עצמכם מהר, בחוץ שחימה, את השכנים משפחת הברמן מכים מכות רצח, דם נשפך. התחלנו לשאול מי עשה את הפוגרום הזה. במלים קצרות ומבולבלות היא ספרה לנו שהאכרים מהסביבה עושים את הפוגרום הזה ביהודים, אין יותר זמן לדבורים וצריך במהירות האפשרית לחפש עבורנו מקלט. לאותה גב' מיכליקובה היתה תושיה מהירה איך להחביא אותנו, היה צורך להציל אותנו מידי השודדים והרוצחים. במהירות רצנו במדרגות למעלה לקומה הראשונה; התגורר שם זוג עם ילד בן שנה. למטבח באותה דירה היתה דלת צדדית שהובילה למצווה גדול בצורת עלית גג. הגב' מיכליקובה צוותה על כלנו להכנס מהר למצווה, על מנת שתוכל אחד כך להציל את ארון המטבח על דלת המצווה, כך שלא יראו אותה כלל. הגב' מאורר, האם הצעירה עם תינוקה, היתה צריכה להשאר במטבח, כי ילד בוכה יכול היה לגלות את המסתור שלנו בו התחבא גם מר מאורר, בעלה ואבי הילד. כאשר מצאנו את עצמנו במצווה, צמודים אחד לשני, בתי הקטנה סטלה, שהיתה בת 4, הפנתה את תשומת לבי במלים - אמא'לה, את נושמת יותר מידי בקול, אנו חייבים להיות מאד בשקט, כדי שהפורעים לא ישמעו אותנו. לא חכינו הרבה להופעת חבורת האכרים הפורעים, שמענו עם כניסתם צעקות רמות בשפה האוקראינית - "טה צ'ידה, סמרט צ'ידום" (אתם יהודים, מוות ליהודים). מהמטבח הגיע אלינו קולה הבוכה והמקונן של הדיירת שלנו גב' מאורר, אשר התחננה בפני הפורעים שלא יהרגו אותה, כי נשארה בודדה וללא השגחה היות ובעלה במלחמה. שמענו את קולות הפורעים שצונו על הגב' מאורר ללכת אתם. החרדה השתיקה את כולם. שמענו צעדים כבדים על המדרגות וקולה הבוכה של הגב' מאורר. לא הוצאנו מילה, חסרו לנו מלים להבעת האימה שאחזה בנו. אפילו לא שמענו את צעדיה של גב' מאורר החוזרת, ורק כאשר הזיזה את ארון המטבח שהסתיר את דלת המצווה, הסתכלנו בפחד לכוון הדלת, מי זה נכנס

אלינו. אין מלים לתאר את שמחתנו כשראינו את הגב' מאורר נכנסת עם הילד, כאילו חזרו מן העולם הבא. נרגשת ונפחדת היא ספרה מה שראתה בעיר. את היהודים הריצו ברחובות העיר, הכו אותם בצורה בלתי אנושית ורצחו. היא פגשה בדרך המון גווינות, תמונה של פריעת החוק ואימה. חיינו יחד עם האוקראינים דור אחרי דור ולא ידענו, כי הם אויבינו המושבעים הצמאים לדמנו. אחרי ימים מספר, כאשר יצאנו ממקום המסתור שלנו ועברנו את סף דירתנו, מצאנו דלת מנופצת ופתוחה לרווחה, על הרצפה התגלגלו חפצים, הכל נזרק מן הארונות, הם בחרו את הדברים הטובים ביותר ולקחו, שדדו וגזלו מה שרק אפשר היה. כעבור כמה ימים שכבה הסערה. הגרמנים ההיטלראים אסרו על האוכלוסיה האזרחית להרוג ולשדוד על דעת עצמם.

למראית עין אחרי הפוגרום העממי הראשון חזרו החיים למסלולם הרגיל מבחינה זו, שנדמה היה שהמשול הגרמני לא ירשה יותר רציחות ושוד. במקומות רבים בעיר הודבקו מודעות מטעם הממשל הגרמני אשר הודיעו, שכל אחד, ללא יוצא מן הכלל, שיעזב לרצוח ולשדוד יתחייב בראשו. הגרמנים רצו להרדים את ערנות הקהילה היהודית, על מנת שיקבלו את הרושם שגורמים אחראיים נוטלים אותם תחת הגנתם. עם יצירת ה"יודנראט", אשר כל היהודים היו תחת מרותו והיו רשומים אצלו, הוטלה על ה"יודנראט" המטלה לספק לגרמנים הפשיסטים כח עבודה חנם בצורה של יהודים. שלחו יהודים לעבודות כפיה קשות, לא פעם קרה שהם כלל לא חזרו הביתה, כאשר פשיסט גרמני סבר שהעבודה לא בוצעה באופן משביע רצון, על המקום נגבה תשלום בדם. כאשר בעלי הראשון פיליפ ז"ל היה חוזר בערב הביתה מעבודת כפיה ראיתי שהוא בקושי עומד על רגליו. היה קורה, שכאשר היה חוזר הביתה הרבה יותר מאוחר מהרגיל, הייתי עומדת דבוקה לחלון מצפה לשובו. כאשר סוף סוף ראיתי את צלליתו מגיחה מן העלטה שאלתי לסיבת האחור, והוא סיפר בקול חלוש מעיפות איך הגרמנים התנפלו על קבוצת האנשים החוזרים מהעבודה, את היהודים לקחו לתחנת הרכבת ושם הוטל עליהם להעמיס על קרונות משא כל מיני דברים, ביניהם גם רהיטים שנשדדו מבתי יהודים, דבר שקרה גם לנו. פעם כשיצאתי מהבית לחפש לקנות איזה שהם מוצרי מזון, מצאתי בשובי את הדירה

מרוקנת ועירומה. אם בעלי ז"ל ספרה לי, בדכאון עמוק, שהגרמנים הגיעו במשאית לפני ביתנו ובלי לשאול הטעינו כל מה שעלה על רוחם, כך שמצאתי את הדירה ריקה לחלוטין. חמותי 'עודדה ונחמה אותנו, בציינה שגם היא עברה תהפוכות גורל נוראות בזמן מלחמת העולם הראשונה ויעצה לנו להחזיק מעמד, על מנת שנוכל לזכות במחר טוב יותר.

בהגיע סתיו שנת 1941, באופן בלתי צפוי, שקט למראית עין, ללא המולה, ארגנו הפורעים הגרמנים פוגרום שני בקרב הקהילה היהודית. הם השתמשו ב"יודנראט" למשימה זו, על מנת לא לעורר חשדות בקרב בני העם היהודי. ה"יודנראט", בעזרת המשטרה היהודית ("אורדנונגסדינסט") שלח פתקים להתיצבות מידית במקומות כנוס מסוימים. המשטרה היהודית הצטוותה לחלק את ההודעות ולדאוג שאלה שנקראו יתיצבו בנקודה שנקבעה. באותה תקופה חיינו בבית יחד עם כל משפחת בעלי ז"ל, אם בעלי ואחיו הרמן ז"ל, כאשר שמנו לב בהסתכלנו מחלון הבית איך המשטרה היהודית רצה במהירות בין הבתים ומחלקת את ההודעות. גרנו אז בבית גדול שהיה בבעלותנו ברח' סובייסקי הצדדי בדרוהוביץ'. רוב דיירי רחוב זה היו ממוצא יהודי. התהליך עבר במהירות. המשטרה היהודית הובילה יהודים אומללים ומפוחדים, עמוסי תרמילים וחבילות. הם לקחו אתם כל מה שיכלו. הוליכו אותם שולל, שהם נלקחים לעבודה. כל מיני טרגדיות קרו על רקע זה, קרה שהורים לילדים קטנים נלקחו כאשר ילדיהם הקטנים נעזבו ללא השגחה וללא אפשרות להמשיך קיומם. הייתי עדה לטרגדיה נוראה כזו: לא רחוק בשכונה שלנו התגוררה משפחת טננבאום. היו להם שתי בנות, האחת בת 6 והשניה בת 4. הוריהם נלקחו והן נשארו בינתיים, עד הפוגרום הבא, לבד, אומללות ובלי אמצעי קיום. איש אחד בודד לקח על עצמו את הטפול בילדות הבודדות העזובות. הוא טפל בהן במסירות אך הילדות השתנו לגמרי, מאותו יום בו נלקחו הוריהן לא נשאר כלום מן הילדות הדמיות והעליזות, שתמיד חייכו בחביבות. כאילו נוספו להן הרבה, הרבה שנים. בשכנות קרובה אלינו התגוררה משפחת לנג. גם הם קבלו מהמשטרה היהודית צווי התיצבות לכל המשפחה. כאשר המשטרה היהודית באה לקחת אותם, כל בני הבית

נמלטו על נפשם דרך חלונות ביתם שהיה בן קומה אחת. בערב בא אל ביתנו אבי המשפחה וספר לנו בבכי את דאגתו הקשה. הוא היה בספק אם בני משפחתו הצליחו לברוח ולהנצל מן המשלוח אל הבלתי ידוע. הוא היה בביתו, מצא חלונות ודלתות פתוחים לרווחה, הריקנות הביטה אליו מכל צד. היתה לו תחושה של אסון וברח מן הבית. דירות האנשים שנלקחו נאטמו, הגיעו משאיות עליהם הועמס כל מה שנשאר בדירות. חפצים יקרי ערך שמצאו חן בעיני הגרמנים נשלחו לגרמניה. הניצולים, אלה שעברו את הגהינום ההיטלראי, קראו לפוגרום זה על האוכלוסיה היהודית - הפוגרום השני. כאשר הגיע חורף שנת 1941, היה זה חורף שנחרט בזכרוננו. הכפור הציק לנו ביותר, השלגים ירדו השפע, אך ככל שהקור היה עז יותר היינו מרוצים יותר, כי קיבלו שמועות שהנאצים, אויבינו, נופלים בחזיתות ברוסיה כמו זבובים. יהודים מאמינים האמינו, שיקרה נס שיציל את יתר הקהילה היהודית. אם בעלי ז"ל התפללה יום יום להצלה ניסית של כל העם היהודי. היתה מאד אדוקה באמונתה ושאפה בכל ליבה שחלום בלהות זה של המלחמה יגמר והיהודים יחדלו מסבלם. באותה תקופת חורף הזכורה לי, באו אלינו ערב אחד כמה אנשים שנשלחו על ידי ה"יודנראט" וספרו לנו בבכי ויאוש שהם אוספים בבתי העשירים חפצי ערך ותכשיטים, על מנת לסתום את הפה לחית הטרף צמאת הדם הדורשת שוב קרבן דמים. הם דברו בצורה משכנעת והראו מסמך שעל פיו הם אוספים בקרב האוכלוסיה היהודית שלל עבור הגזלנים המדכאים. הם לחצו אותנו אל הקיר, היינו מוכרחים לתת להם טבעת יהלום, הם אמרו שאנו קונים בזה את חיינו וחיי הקרובים לנו. מן החפצים יקרי הערך כבר לא נשאר לנו הרבה, כל הזמן מכרנו דברים יקרים, עבור קיום דל היה צריך להיות עשיר. האזרחים היהודים לא קבלו כלום פרט לכמה גרם לחם. בכל יום היה יותר קשה ויותר רע. כל אלה שהכרנו מסרו את חפציהם האחרונים תמורת חתיכת לחם. ילדים יהודים שדמו לשלדים הסתובבו בין הבתים בקבצם נדבות, בכל פעם נודע על מקרי מוות חדשים. דינם של היהודים נחרץ. חמותי המסכנה נשאה תפילותיה לשמים, צפתה לעזרה מן השמים, האמינה שאלהים ישמע אותה וישלח מפלה לחית הטרף ההיטלראית. כך עבר חורף שנת 1941. האביב התקרב ואתו חג הפסח שנת 1942. היינו יהודים דתיים והרעבנו את

עצמנו, כי אירפה נשיג מצות לחג, וגם תפוחי אדמה היה קשה מאד להשיג. החגים עברו עלינו בעצב. לא פעם בקשתי באותה תקופה מבני ביתי, שאינני מסוגלת לצאת לרחוב לסדורים ולחפוש'ים אחרי איזה שהם מוצרי מזון, כי המראה שפוגש כל אחד מן האנשים יכול לגרום לו לחדול לרצות להאבק. ראו איך יהודים דחפו עגלות שעליהן גופות של קרובים ורחוקים לכוון בית הקברות היהודי. אלה שנשארו בחיים קברו את יקיריהם, שמתו מרעב וממחלות. והילדים, איזה ילדים יהודים ראיתי - גם אם אחיה מאות בשנים הם לא ימחו את מראות העבר הטרגי. הם הלכו בראשים גדולים, נפוחים, תמונת האימה והחירתיות ההימלראית שנפלה על אוכלוסייה יהודית תמימה וחסרת מגן; זה לעולם לא ימחק מן הזכרון. בביתנו, כמו בכל בית יהודי, היה קודר ועצוב. באותה תקופה טרגית גרנו יחד עם אם בעלי ואחיו. הגברים היו חייבים לצאת יום יום לעבודה קשה ללא תשלום. כאשר בעלי וגיסו היו חוזרים הביתה, עייפים וסחוטים עד קצה גבול היכולת אחרי העבודה הקשה, אני והאם היינו מתבוננות בהם אם לא הוכו, כי לעתים קרובות היו חוזרים הביתה מוכים, היו גם כאלה שכלל לא חזרו. גברים רבים נלקחו למחנות עבודה, התייחסו אליהם בצורה בלתי אנושית, הרעיבו והכו אותם. השעות הקצרה הסתיימה במוות מאפיסת כוחות - הרוצחים התבוננו בסדיזם בקרבנותיהם.

הטרגדיה והאסון התארחו בכל בית יהודי, ואצלנו, כמו אצל כולם, שקט ודממה. דאגה כבדה קננה בלבנו - מה יהיה הלאה? כבר מכרנו כמעט הכל שהיה לנו, וקץ לאסון לא נראה באופק. באותה תקופה טרגית ראיתי פעם דרך חלון ביתי את אמר ז"ל. היא באה ברגל מבוריסלב, שם היתה גרה, לדרוהוביץ', על מנת לראות אותנו ולשוחח אתנו. היה לה אומץ ללכת מעיר אחת לשניה. ליהודים אסור היה ללכת ממקום ישוב אחד לשני, לא לנסוע ובכלל לא לזוז מהמקום, כי אז הם הוצאו מחוץ החוק. אמר הורידה את הסרט עם מגן הדוד מידה השמאלית, כדי שלא יראו שהיא יהודיה. הריצה אותה אלינו הדאגה לנו, כי הרגישה כי היא חייבת לראות אותנו. מהשיחה אתנו ואמר נודע לה, שמלאי החפצים שלנו עומד להגמר ורודפת אותנו המחשבה האיומה שיגמרו לנו החפצים למכירה או החלפה כדי להשיג מזון. אמר ז"ל הקשיבה לספורנו והשתתפה בדאגותינו. היא סברה שבימים

בלתי אנושיתם אלה אסור לנו לגור בחוק אחד מן השני. היא הציעה שנאגור אומץ ונלך לבוריסלב, שם נגור כולנו יחד. היא הבטיחה לנו שאחי שמואל ישמח לארח אותנו אצלו, כי במקרה שיפרוץ פוגרום הם יחששו מאד לגורלנו. היתה זו הפעם האחרונה שאמי איתה אצלי. כשראיתי אותה אז אצלי, מלאת געגועים, לא ידעתי שכף רגלה לא תעבור יותר לעולם את סף ביתי.

אבל עכשיו - כמה שנוגע להמשך הארועים - קבענו אז עם אמי שבהתחלה אנו רוצים לשלח אליהם לבוריסלב את ילדתנו, סטלה. למצלנו יש לנו דירת טובה ובעלת תושיה - הגב' מיכליקובה. נבקש אותה שתקח את בתנו ברכבת לבוריסלב, אין חשש שברכבת יזהו אותה כילדה יהודיה. היא בלונדינית בהירה ושולטת היטב בשפה הפולנית. עובדות אלה היו ידועות לגב' מיכליקובה ועל כן קוינו שהיא תעתר לבקשתנו. לא אבדנו הרבה זמן ושוחחנו עם הגב' מיכליקובה באותו ענין. היא הסכימה ברצון לעשות לנו שירות זה, והיינו אסירי תודה לה. כבר למחרת התחילה לארוז את חפציה של הקטנה, על מנת שתוכל לנסוע לבוריסלב ללא דחוי. נפרדו ממנה אנשים קרובים ואוהבים אשר לא תראה שוב לעולם, סבתה ודודה. את אביה ז"ל עוד ראתה אבל היום היא זוכרת אותו בקושי, כי אבדה אותו בעודה ילדה, אולם על כך בהמשך. שהיתי בדרוהוביץ עוד שבועיים, נפשי היתה מפוצלת. מצד אחד געגועי לילדה נתנו בי את סימניהם, ומצד שני תמיד עמד חנגד עיני צל האימה, שמלאי הדברים שלנו עומד להגמר, מעין הקיום שלנו אוזל מיום ליום בלי תקווה לשנוי לטובה. הצער והדכאון לא עזבו אותי לא ביום ולא בלילה, חלמתי חלומות בלהות הזכורים לי עד היום. פעם חלמתי על אבי ז"ל, אשר נפטר בשנת 1937 מהתקף לב. בחלום ראיתי אותו שוכב, זכרתי שאינו עוד בין החיים, אך למרות זאת נגשתי אליו בלי מורא, מלאה צער ודמעות, והתחננתי לפניו לעזרה. בחלומי ראיתי שהתרומם מיצונו בשאלו - מי את? - כאב לי שאבי אינו מזהה אותי ואמרתי את שמי. אז ראיתי שאבי הושיט אלי את ידו ואמר את המלים הבלתי נשכחות: "הסתלקי מהר!" תמיד יחסתי איזה שהוא מובן רוחני לחלום זה. כאשר עזבתי את דרוהוביץ ועברתי למשפחתי בבוריסלב, שם עברתי את כל האימה של הכבוש ההיטלראי, הבינותי

במלואו שבדרוהוביץ' לא היה ניתן להנצל מן הגהינום ההיטלראי, בלי ההסתתרות המתמדת בזמן הפוגרומים כשמקום המסתור היו עבורנו שיחי יער שנמצאו בקרבת הבית, ליד רח' פנסקה, שם היינו בלתי נראים לעיני הפושעים ההיטלראים. אולם על כך אספר בהמשך. כשעזבתי את בעלי ומשפחתו בהפרדי מהם הבעתי את התקווה שזה רק זמני, אני יוצאת רק לשהות קצרה. ברצוני להשאיר את מה שיש ומה שעוד נשאר לשמושם.

הלכתי ברגל, אחרי שהורדתי את הסרט המזהה אותי כיהודיה מזרועי השמאלית, למרות האיסור החמור. העונש עבור הורדת הסרט ומעבר מעיר אחת לשניה היה מוות. המרחק לא היה גדול, 13-14 ק"מ - אותו עברתי במשך כמה שעות. הגעתי בשלום ובלי תקלות לבוריסלב, לקח' פנסקה, שם היו בתים שהיו שיכים להורי. בני משפחתי יחד עם בתי סטלה שמחו אתי מאד. זה היה בקיץ שנת 1942. הקיץ היה במלוא הדרו, ולנו היהודים היה עצוב ורע. הגיעו אלינו ידיעות ממקומות אחרים שמלאו אותנו בחרדה, על האכזריות הנוראה בה התייחסו ליהודים חסרי המגן. באותה תקופה קודרת הייתי הולכת לחברותי, גב' בגנר וגב' אוברלנדר. אחת מהן, המבוגרת יותר, ספרה לי שקבלה מכתב מהגיס שלה המודיע לה בצופן שנשאר לבד, כי את בני משפחתו פגש אסון. אותו אסון ארע גם לשכנים ומכרים רבים. מידיעות אלה הבינתי שהיהודים במקומות אלה נרצחו בפוגרומים. החששות חדרו ללבותינו וראשינו; מי יודע איזה גורל אכזר מכינים לנו הגרמנים ההיטלראים. בינתיים נחרדנו מהידיעה הנוראה שברח' פנסקה, לאור היום, מבין העוברים ושבים נלקחה בת דודי לולה דיהסלר. גורל דומה פגש יהודים רבים בכל העיר בוריסלב. לשוא צפו בני המשפחה לשוב יקיריהם.

בימים החמים של קיץ 1942, ביום שלא ישכח מלבי, נכנס לדירתנו אחי שמואל ובקול רווי דאגה הכין אותנו שבימים אלה עומד להערך פוגרום גדול ביהודים, שיאריך שלשה ימים ושלשה לילות. תפסנו מיד שדבר לא יצילנו מיד הפורעים הנאצים אלא מסתור טוב בפניהם. ברגע הראשון הצעתי שנלך ללון בבית חברתי צילה בוגנר ז"ל, כי ביתה עמד בצד, באחו מעבר לנחל, וזה עשוי להטעות את הפורעים שאולי לא יגיעו לשם. אחר כך דחיתי את הרעיון הזה מהסיבה שנמצא בין ארבע קירות

ובמקרה שהפורעים יגיעו נהיה נצורים. בסוף הצעתי להסתתר באויר החופשי, במקום מבודד שהיו באים אליו רק לעתים רחוקות. מאחורי הבית של צילה בוגנר היה מורד הר מכוסה בסבך שיחים! הכרנו את המקום משנות ילדותנו, היינו רצות לשם לעתים קרובות לקטוף אוכמניות שצמחו שם. לקחנו אתנו שמרכות חמות, כי הלילות, אם כי קיצים, קרירים באותם מקומות. כל הלילה ישבנו וכרענו צמודים אחד לשני. הילדה ישנה, מכוסה בשמיכה חמה. כאשר האיר השחר התרוממנו ממקומנו, ברצוננו לראות מסביבה הררית זו מה קורה למטה. כולנו יחד ראינו את המראה הנורא: אנשי גסטפו מזוינים הובילו את בני משפחת ולדמן, אשר הסתתרו בביתה של צילה בוגנר. השודדים הבחינו גם בנו, כי יצאנו מהשיחים ברצוננו להסתכל סביב באופן חופשי. מיד זרקנו את עצמנו חזרה אל תוך השיחים, מחשש שירדפו אחרינו. הפורעים פתחו עלינו באש ממכוניות יריה, המון כדורים נפלו לתוך השיחים לכוון שלנו. למזלנו הם החטיאו. כבר פחדנו להרים את הראש מהשיחים, והעברנו את כל היום מוסתרים על ידי השיחים אך רעבים. לעת ערב התחילו עננים לכסות את פני השמים ותוך זמן קצר התחיל לרדת גשם שוטף מלווה ברעמים וברקים. נרשנו כולנו, בתי הקטנה סטלה רעדה מפחד. כאשר ירדה עלמת הליל הציע אחי שנחזור הביתה בדרכים צדדיות. בנעלים כבדות מגשם ובוש יצאנו מסבך השיחים לסביבת השדה, ואחר כך נותר רק מרחק קצר לבית בו גרנו. מצאנו את הבית שלם, לא הרסו אותו. אני זוכרת כאילו היה זה היום, שאחי שמואל טיפס פנימה דרך החלון כי הדלת הייתה חסומה מבפנים על ידי מוט ברזל. כשהוא פתח את הדלת אמר - במזג אויר נורא כזה אנחנו לא צרים מכאן יותר. אמר ז"ל הדליקה את הגז במטבח כדי להתחמם, נתנה לנו לשתות תה חם, פשטנו את הבגדים הרטובים ובחושך, בשקט נשכבנו במיטות. הרחוב בו גרנו נמצא במרכז בוריסלב. כששכבנו הגיעו לאזנינו צעקות רמות ומחרידות של גרמנים שהובילו יהודים, קרבנותיהם. ברגע מסוים קפא הדם בעורקינו. שמענו כמה מכות חזקות לכוון הדלת. היינו בבית שלנו, בו הדלת הייתה עשויה מעץ קשה וחסומה על ידי מוט ברזל - כפי הנראה הדלת עמדה בלחץ ולא נפרצה, והפורעים נחפזו כדי לספק כמה שיותר קרבנות לשלטונות - זה כנראה היה המזל שלנו, שהם הסתלקו מהדלת. כל הלילה לא עצמנו עין, היינו

נרגשים והוצאנו משווי המשקל. חכינו לעלות השחר כדי לחזור לסבך שיחי היער, אשר הגנו עלינו בפני השודדים. מזג האוויר היה נורא, בצער עצבנו את הדירה החמה. אחי שמואל חסם¹ שוב את הדלת במוט הברזל והוא עצמו קפץ דרך חלון צדדי קטן לחצר. בריצה הגענו לסביבת השיחים, האדמה היתה רוויה רטיבות מהגשם, אך אי אפשר היה להעלות על הדעת לעמוד כל היום. התישבנו על האדמה הרטובה והקרה, את בתי הקטנה סטלה לקחתי על ברכי. אחי רצה להקל עלי ולקח את הילדה מדי פעם על ברכיו הוא, על מנת לא להעמיד את הילדה בסכנת הצטננות. חכינו לחושך מוחלט. השעות זחלו בעצלתים ומה שהיה עוד יותר גרוע - הגשם לא פסק לרדת. שלשה ימים ארוכים וקשים בילינו במסתור הטבעי שלנו. קפואים ורטובים מהגשם חכינו לסיום הפוגרום על ידי הגרמנים ההיטלראים. כאשר חזרנו הביתה בלילה השלישי עברנו ליד ביתה של סבתי ז"ל, שהיה בשכנות לביתנו. באותו זמן התגוררו בו שתי משפחות של קרובים שלנו. בקומת הקרקע התגוררה דודתי פרידה שפר עם בעלה וכן בתם עם שני ילדים קטנים. למעלה התגוררה עוד דודה, מאוהב איגרה עם בני משפחתה. כשעברנו ליד אותו בנין הצצנו פנימה על מנת לראות ולשוחח עם בני הבית, אולם פגשנו באימה: דלתות שבורות, חלונות מנופצים, תהומות שחורים בפנים השילו פחד מות. כשאנו רועדים בכל הגוף מהתרגשות ופחד ברחנו לביתנו. למחרת רצינו להווכח ולהשיג מידע על הדודות ובני משפחתם, שאלנו שכנים ארזים אם הם יודעים משהו עליהם. בצער רב נודע לנו, שאת כולם לקחו הפורעים ההיטלראים. איש לא ידע בדיוק מה הפושעים ההיטלראים יעשו אתנו. כל מיני שמועות סבבו אודות היהודים שנלקחו - היו כאלה שאמרו, שאת הצעירים שולחים לגרמניה, ואת המבוגרים יותר למקום אחר. היו כאלה שסברו שכולם הולכים למחנות לחיים מרים ושחורים. לא ידענו בדיוק שכולם הלכו לקראת אבדנם.

הפוגרום השלישי התקיים ב-15 באוגוסט שנת 1942. לפני הפוגרום השלישי היו בבוריסלב קרוב ל-20,000 תושבים ממוצא יהודי. אחרי הפוגרום נשארו בקושי מחציתם. כולנו היינו מאד נרגשים ומודאגים ממה שקרה. היו בתי יהודים שם ניצל אדם אחד בלבד, באופן מקרי. היו גם בתי יהודים שהתרוקנו מכל יושביהם,

כולם נעלמו מאופק החיים. בתי היהודים נאטמו וכל הרכוש נלקח על ידי השלטונות הגרמנים. גם אם נחיה מאות בשנים לעולם לא נמחקו מזכרוננו פריעת החוק והעוול האנושי העצום שנגרמו לעם היהודי.

אחרי שניצלתי מן הפוגרום השלישי הנורא הבעתי חששות כבדים לגורל בעלי שנשאר בדרוהוביץ'. שתפתי ברגשותי אלה את אמי ואחי שמואל והבעתי את רצוני ללכת ברגל לדרוהוביץ' כדי לראות אם בעלי ובני משפחתו ניצלו. יקירי ניסו לשכנע אותי שאני מעמידה את עצמי בסכנה גדולה בלכתי מישוב אחד לשני, דבר האסור עלינו היהודים איסור חמור, ועל ידי הורדת הסרט מזרועי אני מתחייבת בראשי, כי בהיותי יהודיה צריך לזהות אותי מרחוק. לא עזרו כל השכנועים, אני עמדתי על דעתי. רק בקשתי מאמי, שתטפל בילדתי. זרקתי "להתראות" קצר, ולדרך. את הסרט המזהה הורדתי והחבאתי בכיס. הלכתי בצעד מהיר מאד, בחלפי החובות ואחר כך משקי איברים, שדות ריקים, יער, עד שהגעתי לפרוור דרוהוביץ' ואחר כך הלאה למרכז העיר לרח' סובייסקי הצדדי 36, שם עמד ביתנו שנבנה על ידינו לפני המלחמה. לא חשתי עיפות, למרות שעברתי דרך של 14 ק"מ. חשתי רק מתח ועצבנות עצומים, שמא אפגוש בית אמנם וריק מקרובי ויקירי. הגעתי לדלת ודפקתי מספר פעמים בחזקה. את הדלת פתח לי בעלי ז"ל. בראותו אותי הצטירה על פניו שמחה גדולה. התחבקנו בחום, בכינו שנינו כמו ילדים קטנים שנענשו על לא עוול בכפם. נכנסתי לחדר השני, על המיטה שכבה אם בעלי. התנשקנו בלבביות, היא כבר הרגישה רע מאד, לא יכלה ללכת, היתה מותשת מאד. גם אחי בעלי, הרמן, ניצל מן האקציה השלישית הזאת. שמחתי מאד שכולם חיים, שניצלו, אך יחד עם זה הכבידה עלינו דאגה גדולה - מה יהיה הלאה? שאלתי את יקירי היכן הסתתרו במשך אותם ימים ולילות הדמים. הם ספרו שהסתתרו ביסודות הבית שלנו שלשה ימים ושלושה לילות. בעזרת פתח שעשו במרתף ביתנו נכנסו ליסודות, ובמצב של שכיבה בלבד, כי ללכת אי אפשר היה בשום אופן, עברו ביסודות פוגרום ארור זה. הצגתי לבעלי שאלות, אם שוכנינו ניצלו מפוגרום זה. בכל רח' סובייסקי הצדדי התגוררו בעיקר יהודים. בשנת 1935 איזו אוקראינית עשירה בשם ז'וקובה חלקה שם שטחים גדולים וזכרה את האדמה במחיר גבוה, כי היא נמצאה קרוב מאד למרכז העיר. גם

אנו רכשנו הרבה אדמה עבור בית בן 9 חדרים יחד עם גן. קוני יתר האדמה היו בעיקר יהודים, כך שהיו לנו שכנים רבים ממוצא יהודי. לשאלתי הוא ענה, שבדדים מבין שכנינו "ניצלו. הייתי מדוכאת מאד מן האסון שפגש את עמנו. היה לי קשה ועצוב להפרד מיקירי. כל הזמן עברה בראשי המחשבה - מי יודע אם עוד נתראה אי פעם. החלטתי החלטה בלתי חוזרת לשכנע את בעלי ז"ל שיבוא אתי ברגל לבוריסלב למשפחה שלי, כדי שנהיה יחד באותם זמנים טרגיים. הוא הכיר בצדקת דברי אך דחה את המעבר לבוריסלב למועד מאוחר יותר בגלל אמו היקנה, שהיתה זקוקה לטיפול. בחוסר רצון נאלצתי לצאת לדרך חזרה. שוב הובעו החששות מצד בעלי והמשפחה, שאני מסכנת את חיי בעשותי דברים האסורים עלינו. בזמן הפרידה בכינו בכי מר על גורלנו האומלל. כמעט בריצה חזרתי בשעה טובה לבוריסלב, אולם יכולתי להשאיר במקום ימים ספורים בלבד. חששות והרגשה רעה השתלטו עלי לחלוטין, לא רציתי לשמוע לאזהרות אמר ז"ל ואחר שמואל שלא אסכן את חיי לרוץ לדרוהוביץ' על מנת לבצע את רצוני להיות יחד עם בעלי. בשיחתי עם בעלי ז"ל השתדלתי לשכנע אותו בכל כוחותי שיבוא אתי לבוריסלב. בסוף הוא נתן לי לשכנע אותו לעזוב את דרוהוביץ'. ראיתי איך בלב כבד הוא נפרד מכל אלה שהיו קרובים ללבו, הוא חשב שאולי הוא משאיר לתקופה ארוכה את הפינה שלו וכל מה שטיפח ואהב במשך שנים רבות. שמתי לב שאפילו הימים הראשונים של שהותו בבוריסלב היו שזורים בעצב ודכאון. בהכיר אותו מן העבר ידעתי שהוא אהב את ביתו ואפילו ברגעים קשים בחייו לא רצה להיות למעמסה לאיש. אחי שמואל ויתר בני הבית ניסו לעודד אותו ולרומם את רוחו. הדבר המכאיב ביותר היה שהשאיר אם חולה ללא השגחה. הוא הסביר לנו שאחיו הרמן אינו מספיק כדי לטפל באם, כי הוא עצמו זקוק לטיפול מבחינה בריאותית ומורלית. אחר שהות של שבוע הודיע לי בעלי ז"ל בהחלטיות שהוא חוזר הביתה לאמו, כי החובה קוראת לו לאמו החולה, הוא חושש לה וחשש זה מצווה עליו לגשת לראות מה שלומה ומה קורה אתה. אי אפשר היה לעצור בעדו, הוא עמד על שלו באופן מוחלט, נפרד מאתנו בלבביות והלך. היתה זו הפעם האחרונה שהתראינו, הלך לעולמים, יותר לא ראיתנו בין החיים.

כאשר ניצלתי מהכבוש ההיטלראי, נודע לי, בשנת 1944, מפרי בת דודתו, אשר אף היא ניצלה, איך ומתי מת פיליפ המסכן. באביב שנת 1943, בזמן חיסול גיטו דרוהוביץ', נפלו מידי הפורעים ההיטלראים אחרוני יהודי הגיטו, וביניהם גם הוא. הכבוד לזכרם הגדול והנצחי.

עתה ברצוני להמשיך ולספר את הארועים והקורות שהתחוללו אחרי הפוגרום השלישי הגדול והנורא על היהודים. כבר אי אפשר היה לדבר יותר על הליכות נוספות שלי לדרוהוביץ', כי לא חלף אלא זמן קצר, ימים מספר, כאשר הודיע ה"יודנראט" לכל התושבים היהודים, שקיימת הוראה של השלטונות הגרמנים לפתוח גיטו ליהודים. יהודים היו צריכים לעבור לגיטו מכל מיני ישובים קטנים בסביבה. מיד הגיעו אלינו השמועות, בזמן ההעברה, שבישובים הסמוכים לבוריסלב הפורעים ההיטלראים עשו אקציות על היהודים, קרבנות רבים נרצחו על המקום והיתר הוסעו למקומות השמדה. מבין אלה שהוגלו היתה חברתי מימי נעורי, פניה וילף ובני משפחתה. היא שלחה לנו באופן קבוע דרישות שלום מסטודניצה. אנו היינו צריכים לעבור לגיטו פוטוק גורני - זה היה שם הרחוב. המעבר לגיטו היה קשה, מריגע ומלא חששות עבור כל יהודי. היהודי, משולל כל זכויות אנוש, שאסור היה עליו בזמן ההעברה להשתמש בסוס, היה צריך לסמוך רק על כוחותיו הוא ואת כל רכושו שנשאר להעביר בעמל רב לגיטו המרוחק. היינו קמים על שחר, על מנת לעסוק בהעברה כמה ימים ברצף. עמלנו מן הבוקר עד הלילה, על מנת להעביר את מה שנשאר לנו. ה"יודנראט" הקצה דירות, למשפחות עם מספר נפשות קטן יותר הוסיפו כמה אנשים. למשפחתנו שכללה ארבעה אנשים הוקצה חדר קטן עם מטבחון. לא התלוננו בגלל תנאי המגורים הקשים שראינו סביבנו, בשכנות בכל מקום דחו אנשים, לא פעם דירה קטנה הוקצתה לשתי משפחות, אך איש לא פצה פה, באופן כללי היה ברור שכולנו נתונים במלכודת והאויב צמא הדם שלנו מיקם את כולנו יחד כדי שיוכל בקלות לחסל אותנו. מצב התזונה בגיטו נראה עוד יותר גרוע מאשר קודם לכן. הארים פחדו להכנס לגיטו, הם אמנם רצו הלאה לרכוש כמעט בחנם, תמורת קצת מוצרי מזון ולחם, בגדים וכל מה שעוד נשאר לנו, אולם הגיטו כבר הפחיד אותם. הם התרחקו ממנו כמו מן הדבר. מן הרגע הראשון שנכנסו לגיטו חיינו במתח

עצבים, אנשים ספרו שהם שוכבים לישון בבגדים על מנת שבמקרה של אזעקה וסכנה יהיו על הרגלים מוכנים להציל את עצמם במידת האפשר במנוסה. דובר הרבה על מקומות מסתור בדירה, "אין להסתתר בפני הרוצחים ההיטלראים. כאשר ה"ריטרצונג" או הגסטפו הופיעו בגיטו לכלם הלב עמד מלכת מרוב פחד, כל אחד רצה שהאדמה תבלע אותו בפני הבריונים. באוירה זו התקרב סתיו שנת 1942. הימים נהיו קצרים וקרירים יותר. יום אחד אחי שמואל, בחזרו מעבודת הכפיה, ספר לנו בהתרגשות רבה שמכינים פוגרום חדש על היהודים. מאד התרגשנו מידע זה קודרת זו וקוננו על מר גורלנו. המחשבה איפה להסתתר בפני הבריונים הפשיסטים דכאה אותנו מאד. באותו זמן הגיעו אלינו שמועות שבסטריי, עיר לא רחוקה ביותר מבוריסלב, הפוגרום כבר היה, על כן אני הצעתי את הרעיון למבצע המסורף, להגיע לסטריי על מנת להמנע מהפוגרום בבוריסלב. לא היה זמן לחשוב הרבה על המעשה המסוכן, כי למחרת היום היה צריך כבר לבצע אותו ולצאת למסע המסוכן עבור היהודים. תכננו לנסוע לסטריי שלשתנו, כלומר אמר ז"ל, ואני עם בתי הקטנה סמלה. אחי שמואל הבטיח לנו שהוא עצמו יסתתר במקום עבודתו, שם יש כוכים שאפשר למצוא בהם מסתור. היינו רגועות בנוגע אליו. יום לפני הפוגרום יצאנו למסע האופל לסטריי. על מנת להגיע לתחנת הרכבת היה צורך לעבור דרך ארוכה ברגל, את הילדה הייתי צריכה לשאת על הידים כל הזמן, כי באותו זמן היא היתה חולה וחלשה. סוף סוף הגענו לתחנת הרכבת שהיתה מלאה וגדושה בארים שיוכלו לנסוע לאן שרק רצו. נגשתי לאשנב וקניתי כרטיסים לסטריי. ברכבת לא היו לנו שום אי נעימויות. בשעת הצהרים הגענו לעיירה. כאשר ירדנו מהרכבת ומצאנו את עצמנו בתחנה נגלה לעינינו מראה שהקפיא את הדם בעורקינו. הנה שני אנשי גסטפו עמדו ביציאה הצרה מהתחנה ותוך צרחות בדקו את ניירות המסע אצל כל אחד לחוד. תוך שניה תפסנו את אימת מצבנו, היות ולא היתה לנו "קנקרטה" (תעודת זהוי) שהיתה לכל ארי. לחשתי לאמר את המלים: אנחנו חייבות להציל את עצמנו במנוסה, אחרת נאבד! רצנו כעוורות לצד השני של מסילת הרכבת שבאותו רגע היתה ריקה. המזל שחק לנו והגרמנים שהיו בתפקיד בתחנת הרכבת לא הבחינו בנו. מצד

המסילה גם כן ארבה סכנה, היא היתה רחבה מאד, מלאה פסים, אילו אילו שהיא רכבת היתה מגיעה ההרפתקה שלנו היתה מסתימת בצורה טרגית. במעוף הצפור רצנו את כל רוחב מסילת הרלבת, רצנו מתנשפות, מלאות אימה, והיות ולא הכרנו את הסביבה אפילו לא ידענו איפה אנחנו נמצאות. כך הלכנו זמן רב קדימה, היו אלה כנראה מבואות העיר סטריי, כאשר לפתע ראינו שורת בתים קטנים, ובחלון אחד מהם עמד גבר שהתבונן בנו. פניתי לאמי במלים: אמא, נדפוק בדלת ונשאל איך להגיע לגיטו של סטריי. אמי תפסה בידו באמרה: הסתכלי על עירי האיש הזה ועל חוורונו, אלה לא מנבאים שום דבר טוב, אחד כזה יכול לגרום לאבדנו. התרחקנו במהירות מהמקום בלכתנו הלאה בכוון בלתי ידוע. רצה המקרה והגענו לגיטו של סטריי. הגיטו היה כאילו מת, ריק לגמרי, בשום מקום לא ראו נפש חיה. שמשות מנופצות בחלונות, זכוכית ונוצות התגלגלו ברחוב, תמונת אימה ושממה. צמרמורות קרות עברו בגופנו, הבינונו, שזה היה מיד אחרי הפוגרום על היהודים. לבסוף ראינו אשה אך אי אפשר היה להתקרב אליה, מבטה היה פראי והיא קוננה בקול כי לקחו לה את כולם והיא נשארה לבד. הטירוף נרבט מעיניה. המשכנו ללכת מפוחדות ומלאות חרדה, בתים ריקים, איש לא ענה לדפיקות שלנו. לבסוף נפתחה דלת, ראינו שם אשה וגבר, נראו נרגשים ומפוחדים במיוחד. בקשנו מהם במלים חמות מקום ללון בו, הם הפסיקו את דברינו ולא רצו לשמוע יותר. הם הודיעו לנו בקצרה, בטון עצבני, שנכנסו הביתה רק לרגע על מנת לראות אם לא נשדד ונבזז, ושנשאיר אותם במנוחה כי הם רצים מיד למסתור. כך הסתים טיולנו בגיטו. בלית ברירה המשכנו ללכת מהר, רדופות פחד ודאגה, עד ששמנו לב שהגיטו נשאר מאחורינו. כבר נפלה עלטת אוקטובר, בחוץ היה קר ורוח נוקבת הקפיאה אותנו. הסתובבנו באיזה פארק ריק, חסרות עצה ואומללות, לא יודעות מה לעשות. כל הזמן נשאתי בצרועות את ילדתי החולה, שרעדה מקור ועיפות. אז ראינו אשה זקנה חוצה את הפארק, כשהיא סוחבת ענפים רבשים להסקה. התקרבותי אליה בצעד מהיר, בקשתי את סליחתה ושאלנו אם נוכל ללון אצלה. היא קלטה שאנחנו יהודיות ומחפשות מחסה, ועל המקום נקבה בסכום גבוה עבור הלונה. אמי ז"ל מיד הביעה את הסכמתה לסכום שהיא דרשה. הזקנה נתנה לנו הוראות, שנלך אחריה במרחק גדול, כדי שאיש לא

יבחינו שהיא מובילה יהודים. אנחנו הלכנו אחריה במרחק גדול עד שהגענו לדירתה הקטנה. לקראתנו יצא חתול לבן גדול, אותו היא קבלה כמו ילד. הזקנה בשלה קצת מרק וכבדה גם אותנו, 'ממנו טעמנו ברצון כי כל היום לא נכנס דבר אל פינו, כי כלל לא חשבנו על זה. ילדתי נרדמה מיד אחרי שבלעה כמה כפות מזון. נראה היה שגם היא, בנשמתה הילדותית, חוותה את הטרגדיה היהודית. הזקנה שנתנה לנו מחסה תמורת מחיר גבוה היתה בודדה. כל הזמן ספרה לנו והתפללה לתמונה גדולה של בתה אשר הוגלתה על ידי הגרמנים לעבודה, קוננה והתלוננה שלקחו לה את הבת. אמר ציינה - מה את הית' נושה לו הית' במצבנו, כשפסק דין מוות מחכה לכולנו. לנו אצל הזקנה רק לילה אחד. למחרת הזקנה אמרה לנו, בצאתה מן הבית, שבערב היא תחזור. התנהגנו בשקט גמור, הקמנה דברה אלינו בלחש. כאשר הזקנה חזרה, ובקושי עברה את סף הדלת, התחילה לבוא אל עצמה בטענות שהיא מחביאה יהודים וגם לה מחכה מוות בטוח. היא בפרוש סרבה לארח אותנו יותר, באותו רגע היה עלינו לעזוב את ביתה. אמר ואני טכסנו עצה מה צריך לעשות, והיות ולא היתה לנו ברירה אחרת החלטנו לחזור הביתה לבוריסלב, כי בסטרי לא היה לנו איפה להיות. היתה שעת ערב, בין שבע לשמונה באותו ערב קריטי בנובמבר שנת 1942, תאריך טרגי שישאר בזכרוננו כל חיי. ובכן הודינו לזקנה על הארוח והלכנו לכוון תחנת הרכבת של סטרי כדי לקנות כרטיסים לדרך חזרה לבוריסלב. קניתי כרטיסים והתישבנו ברכבת היוצאת לבוריסלב. איש מהנוסעים לא שם לב אלינו פרט לפולניה צעירה אחת אשר נגשה אלי ואמרה: אתן נוסעות לבוריסלב, האם ידוע לכן שבבוריסלב מתקיים פוגרום על היהודים? קפאנו מאימה כשהתברר לנו שמחוסר ברירה אנו נכנסות ללוע החיה צמאת הדם. הגענו לבוריסלב, ירדנו שלשתנו מהרכבת. כמו שציינתי קודם, תחנת הרכבת היתה רחוקה מהעיר. הלכנו בצעד מהיר, אני נשאתי את הילדה בזרועותי, היא היתה חולה ומוחלשת מאד. כל הזמן הלכנו בצפיפות בין אנשים, באותו הזמן הארים עסקו במסחר, הביאו סחורה מהמערב. בתוך ההמון הצפוף לא עוררנו כל תשומת לב, אפילו עברו לידנו כמה אנשי גסטפו וכמה גרמנים במדים שחורים עם סמל הגולגולת של בריגדת המוות הפוטטת, מיועדים להכחדת היהודים. הירינו כבר קרובות לבית שלנו ברח' פנסקה, מקום שגרנו לפני

הגירטו, שם רצינו להסתתר בפני הבריונים ההיטלראים, היות ועדין היו לנו מפתחות הדירה. חשבנו שזה יהיה מסתור בטוח היות וכל היהודים נמצאים בגירטו. לאסוננו שכחנו שתינו בחפזוננו שאסור לנו בהחלט לעבור דרך ה"ריטרצוג", כי מצדם אורב לנו המוות. כאשר הגענו ל"ריטרצוג" קפצו מהשער שני גרמנים אשר בצעקות מחרידות בגרמנית, שלא תשכחנה, "אתם יהודים!" עצרו אותנו על המקום. הרגשנו שאנחנו אבודות. במתח אדיר הורדתי את הילדה החולה על האדמה, ולאמי לחשתי על האוזן - אמא, הצילי את עצמך כפי יכולתך, כי כאן מחכה לנו המוות - והשלתי את עצמי למנוסה עוורת ברחוב צדדי, רח' קשיז'. תוך כדי ריצה שמעתי קול של שתי יריות. ברגע הראשון של מנוסתי חשבתי שיוורים עלי אך למזלי החטאנו, עובדה שאני ממשיכה לרוץ. כברק עברה מחשבה בראשי, שאולי פורעים אלה רצים אחרי ברצותם לתפוס אותי חיה. ברחתי עוד יותר מהר כשהיאוש רודף אותי, רצתי כך הרבה זמן כשאני מביטה אחורה, עד שהגעתי למקום בו זרם נחל קטן והיה גשר. חלפתי במעוף את הגשר, קרוב לגשר היה הר, הדרך הובילה לסביבה הררית שם צמחו שיחים. שיחים אלה דומים אחד לשני כמו שתי מיפות מים, בזמן הפוגרום הם נתנו לנו מחסה. לא הרגשתי שבחוף יורד גשם שוטף, שאני כבר רטובה לגמרי. ישבתי בין השיחים על האדמה העירומה, חרשת וכאילו מחוסרת הכרה מהחוויה הקשה. איני יודעת כמה זמן ישבתי שם, עד שהרגשתי שכולי רועדת מקור ורטיבות. נזכרתי שבקרבת מקום גרה פולניה אחת, אלמנה עם ילדים, אליה באתי לא פעם עם בתי סטלה להחליף בגדים תמורת לחם או מוצרי מזון אחרים. התרוממתי מהאדמה הרטובה ושמתי את פני לבית הבודד הנמצא בקרבת מקום, בו התגוררה אותה פולניה. השעה הייתה מאוחרת, הרבה אחרי חצות, ובהתקרבותי התפלאתי לראות שבשעה כה מאוחרת עדיין דולק האור. נגשתי בחשאי לחלון המואר ודפקתי בהיסוס ובשקט, בדלת ראיתי את הפולניה המוכרת לי אשר מיד, בלי דברי הקדמה, הודיעה לי שבתי הקטנה סטלה נמצאת אצלה. חשבתי שאני חולמת, לא האמנתי למראה עיני כשנכנסתי לדירה וראיתי את בתי הקטנה והמתוקה סטלה. אמרתי, כמתעתעת בחוסר הכרה - איזה מזל, הילדה שלי חיה. הגרמנים לא הרגו אותה! איפה סבתא? מה קרה לסבתא? למרות גילה הצעיר הילדה סיפרה בהגיון ולענין, מצבנו השרגי גרם לה להתבגר טרם זמנה. היא הצילה

את עצמה כמרטב וכלתה. סיפרה כמו אדם מבוגר את הדברים הבאים שלא יושכו ממני לנצח:- ראיתי, אמא'לה, שאת ברכת ואני נורא פחדתי מהגרמנים האלה שהתנפלו על סבתא, גם אני התחלתי לברוח כמה שיותר מהר. אחד משני הגרמנים התחיל לרדוף אחרי, רדף זמן רב. ברחוב היו עוברים ושבים מאחרים בנשף, אשר עצרו להסתכל איך גרמני איש "רוטגרצוג" מגונדר רודף אחרי ילדה קטנה. היא ספרה בהחלטיות שהגרמני לא יכול היה להשיג אותה. כיום בתי סמלה, כשהיא נזכרת בארוע הנורא ההוא שחווה בהיותה ילדה, כאשר היא מספרת על כך ודמעות בעיניה, היא מוסיפה שאלהים נטל אותה אז תחת השגחתו, כי עפה כמעוף הצפור, כאילו צמחו כנפיים על זרועותיה, בלי לגעת בקרקע, עד שהמנוול השאיר אותה במנוחה. היא מצאה אז את עצמה ליד ביתנו מלפני הגרמו. בידעה שבבית היא לא תמצא איש היא נזכרה בדרך שלא היתה רחוקה במיוחד אל אותה פולניה אליה הרינו הולכות יחד לעתים קרובות כדי למכור ולקנות. כך ניצלה אז ילדתי מידי הפורעים. אלהים הפיוח בה אומץ של אדם בשל המכיר את הטרגדיה של מצבו על מנת שתוכל להציל את עצמה באותו רגע גורלי. הקשבתי לסיפורה של ילדתי כשדמעות מרות זולגות מעיני, ובלבי קיננה התקוה שאולי גם אמר הצליחה להנצל מידי הפורעים. בלילה בשכני ליד ילדתי החולה הקודחת מחום הקשבתי קשב רב, אולי יקרה נס ואמר שניצלה תופיע, אך לשוא - את אמר לא ראיתי יותר בין החיים - אותן שתי יריות ששמעתי באותו לילה טרגי היו היריות בהן הפושעים ההיטלראים הרגו את אמר. היא עדין נראתה צעירה ויפה, אף שערות שיבה לא הלבירה את שיערה השחור היפה. הכבוד לזכרה הקדוש והמעונה.

מכרתנו הפולניה ההומניטרית מפלה בי ובבתי באופן יוצא מן הכלל, רק דרשה פצוי גבוה תמורת החבאת בתי במשך שלשת ימי הפוגרום. הגענו להסכם שאסור לי לשהות אצלה במשך היום, כי אני עלולה להעמיד אותה ואותי בסכנה איומה, רק בשעת לילה מאוחרת אוכל לעבור את סף ביתה. לכל דרישותיה הבעתי את הסכמתי ואת תודתי העמוקה. בתי סמלה נזכרת עד היום איך היה נראה המסתור שלה באותם ימים נוראים. השכם בבוקר הכניסה אותה האשה למיטה, מכוסה בכרים וכסתות, ועליהם כסוי מיטה. איש לא העלה על דעתו ששם שוכבת ילדה יהודיה אומללה, שנגרם לה

עוול נורא על ידי פושעים היטלראים. אני הייתי חוזרת מאוחר בלילה לדירתה של אותה אשה ממחבואי בין השיחים אשר אף פעם לא סרבו לתת לי מחסה, אם כי קשה לסבלו. כאשר בכושי האיר העושר הייתי חייבת לעזוב את הדירה ולצאת אל השיחים בלי להתיחס למצג האור. היה כבר סתיו מאוחר, אוקטובר, אני הייתי קפואה ורעבה, עמדתי וישבתי לסרוגין על האדמה הקרה והרטובה, וכאשר מאוחר בלילה התרוממתי ממקום מושבי רגלי היו נוקשות וכבדות, בקושי גררתי את עצמי הביתה. כאשר כעבור שלשה ימים שמעתי סוף סוף מפיה של הפולניה שהפוגרום על היהודים הסתיים, אני ובתי שמנו את פנינו לגיטו, לדירתנו.

כאשר התקרבתי לגיטו הסתכלתי בעצב וראושו על הריקנות והמוות שהציצו אלי מדלתות פרוצות וחלונות מנופצים, מכל מקום המוות הסתכל בנו כרוח רפאים אשר היתה מונחת כאבן כבדה על לב כל אלה שעדיין היו בחיים, יחד עם החלמה על קרב קשה ומתיש אשר אולי יוביל לנצחון על החיה צמאת הדם. עברנו את סף דירתנו וראינו את אחי שמואל בחברת ארוסתו, אחר כך אשתו, בלינקה, אשר יחד אתה הוא עבר את הכבוש ההיטלראי הקשה והנורא. אך על כך בהמשך סיפורי.

אחי ובלינקה שמחו לראות אותנו בחיים אחרי פוגרום הדמים. הם השגירו בעצב ובדכאון על פני ושאלו יחד - איפה אמא? מזועזעת ספרתי להם את כל הספור הטרגי שחווינו בקשר לנסיעה האומללה לסטריי, דבר שהאשמתי בו את עצמי והוכחתי את עצמי מרה. כאשר שוחחנו כך בינינו בספרנו את קורותינו הטרגיים בימים האחרונים, דפק על דלתנו גרין ז"ל, ידיד של אחי שמואל. גרין הודיע לנו שתלו מודעות בשפה הגרמנית המצוות עלינו לקבור ללא דחוי את קרובינו אחרת נענש בעונשים כבדים. כן צוין שנשתדל להשיג עגלת יד פשוטה, על מנת שנוכל להביא לבית הקברות היהודי ולקבור את גופתה של אמנו האהובה, המונחת בחצר ה"ריטרצוג". התנפצו כל תקוות השוא שאולי אמנו הצליחה להנצל מידי השודדים הפשיסטים. מיד אני ואחי שמואל הלכנו לרח' פנסקה ל"ריטרצוג". בחצר ראינו את גופתה של אמנו היקרה, היא שכבה מגואלת בדם, על צווארה ראינו סרט חתוך, לא היה זכר לארנק הכסף שלבשה על צווארה. בהכירנו את מצבנו הטרגי בזמן הכבוש הגרמני חלקנו בינינו את שארית חפצי הערך והכסף. אמנו המסכנה האהובה נרצחה

ואחר כך הפושעים שידדו אותה. הנחנו את אמנו על עגלת יד קטנה, בדחפנו את העגלה לפנינו. אחרי השתדל להחליף אותי ככל שיכול היה. הדרך ממרכז העיר לבית הקברות היהודי הייתה רחוקה מאד. לבסוף הגענו לבית הקברות עם גופת אמנו. בבית הקברות היו יהודים רבים שבאו לקבור את קרוביהם שנפלו בפוגרום. התחלתי יחד עם אחי לירות את הקבר במו ידינו, לא היה איש שיוכל לעזור לנו. העבודה הלכה קשה מאד ובעמל ובמאמץ רב כרינו אפילו לא מחצית מעומק הקבר, שנינו מותשים עד קצה גבול היכולת. בחוץ התחילה החשכה לרדת. חסרי ישע הסתכלנו סביב בחפשונו עצרה. לפתע הופיע בבית הקברות קברו, אחי מיד נגש אליו והבטיח לו תשלום טוב עבור סיום כריית הקבר. הקברו בצע את העבודה במהירות, ואנו קברנו את אמנו בבגדיה, במעיל, ככה כמו שהפושעים ההיטלראים הרגו אותה. אחי מצא בבית הקברות חתיכת קרש עליו הוא רשם את השם, שם המשפחה ותאריך המוות של אמנו, ותקע חלק ניכר של הקרש בתוך האדמה, כך שהכתובת נשארה בחוץ. שנינו הבטחנו לאמנו היקרה שאם נשאר בחיים אחרי תקופת שואה זו, נקים לה מצבה יקרה ולעולם לא נשכח את הטרגדיה של מותה.

אחרי הכבוש ההיטלראי בשנת 1944 אחי היה פעמים רבות בבית הקברות וחפש את קברה של אמא. לצערנו גם בית הקברות היהודי נכחד בשואה כמו עמנו האומלל. לא עבר זמן רב בין הפוגרום הרביעי והחמישי, שפרץ בנובמבר 1942. הפוגרום החמישי, חרוט בזכרון כמו כל אחד מפוגרומי הדמים, ארך הכי הרבה זמן, חודש שלם, שנראה לכולנו כמו נצח. הפוגרום החמישי השאיר סימנים איומים בקהילה היהודית. יום ולילה, בלי הפסקה עקבו אחרי היהודים, הגיטו היה תחת מצור תמידי של השודדים ההיטלראים והמשטרה היהודית "אודנונגדינסט", אשר חפשה וגלתה את כל המחבואים, על מנת לספק קרבנות חדשים לערפד צמא הדם. נדמה היה שהשמים והארץ היו בקנוניה נגדנו.

פעם אחת, היה זה בהתחלת הפוגרום בו ארבעת השבועות, ברחתי עם הילדה מהגיטו. כשברחנו עברנו כמה מכרות נפט שהיו ממוקמות לא רחוק מהגיטו. שם הועסקו נוצרים, פועלים. עבד שם גם איזה "פולקסדורטשה", שטראוב, שבמשך שנים